

АКТУАЛЬНЕ ІНТЕРВ'Ю

УДК [94:329.7](477)“1972/1973”

Юрій ЗАЙЦЕВ

ДРУГА ХВИЛЯ ПОГРОМУ АНТИРЕЖИМНОЇ ОПОЗИЦІЇ (1972–1973)

На основі документів колишнього КДБ та з урахуванням наукових публікацій попередників з'ясовуються підстави та наслідки розправи комуністичного режиму з учасниками опозиційного руху в Україні другої половини 1960-х – початку 1970-х років.

Ключові слова: Самвидав, “Український вісник”, правозахист, самостійна Україна, КДБ, Добош, обшук, арешт, слідство, суд, вирок.

Постановка проблеми. Понад чверть століття українське суспільство очікує від владної еліти реалізації декларованих адептами національно-визвольного руху та Конституцією незалежної України засад цивілізованого суспільства. Однак донині спостерігаються факти обмеження свободи слова, порушення прав людини, повільного запровадження інших атрибутів громадянського суспільства, зокрема, справедливого судочинства, подолання корупції, створення умов гідного життя і праці громадян. Тому актуальними залишаються вимоги модерно мислячого прошарку нації щодо будівництва оновленої, людиноцентричної держави. А покарання інакодумців за вільнодумство повинно стати застереженням сповзанню нинішньої правлячої верхівки на шлях переслідування новаторських починань із метою збереження своїх владних повноважень та примноження статків. Водночас існує запит суспільства щодо висвітлення малодосліджених аспектів опозиційного руху в радянській Україні й, зокрема, на Львівщині з метою використання уроків минулого для запобігання трансформації згаданих негативних тенденцій у постійно діючий фактор.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Перші повідомлення про арешти й суди 1972–1973 рр. в Україні публікувала Українська інформаційна служба при видавництві “Смолоскип” ім. Василя Симоненка, створена 1967 р. у м. Балтиморі (США). Водночас УІС надсилала такі повідомлення до українських ЗМІ західного світу. Подібну функцію від 1970 р. виконувала Українська пресова служба Закордонного представництва Української головної визвольної ради. Інформацію про репресії в Україні публікувала також московська “Хроника текущих событий” (1968–1983), яку передруковували в Амстердамі (Нідерланди, випуски 1–27) та Нью-Йорку (США, випуски 28–64, окрім 59-го, вилученого обшуком). Від 1970 р. передруки ввозили до СРСР.

Важливу роль у пробудженні національної свідомості та донесенні українсько-го питання до світової громадськості відіграв позацензурний самвидавний журнал “Український вісник” за редакцією В'ячеслава Чорновола, шість випусків якого з'явилися у 1970–1972 роках. Вони були передруковані (окрім 5-го) видавництвом

“Смолоскип” (США). Власне у шостому випуску, який у березні 1972 р. після арешту В. Чорновола опублікували Михайло Косів, Алена Пашко та Ярослав Кендзьор, з’явилася докладна інформація про арешти січня 1972 р.¹.

На початку 1990-х років з’являються неспотворені публікації з історії України, доступні масовому читачеві. Йдеться, насамперед, про книжку українського історика Ореста Субтельного “Україна: історія”, видану англійською 1988 р. в Торонто й у перекладі в Києві 1991 р. Є у ній згадка про часопис “Український вісник” і “погром опозиційної інтелігенції” 1972 р.². Того ж 1991 р. у видавництві НТШ у Львові з’явився “Нарис історії України” авторства двох зарубіжних професорів-істориків Аркадія Жуковського та Ореста Субтельного. У цій книзі названо імена заарештованих у січні-травні 1972 р., політичні процеси над якими відбулися в 1972–1973 роках³.

Своєрідно підійшов до опису згаданих подій професор Юрій Курносов. Окрім поіменних згадок про заарештованих та оголошених їм вироків, він подає їхні короткі біографічні довідки⁴. Повідомлення про погром опозиції в першій половині 1970-х років знаходимо в дослідженнях А. Русначенка, Ю. Данилюка й О. Бажана, В. Овсієнка, В. Барана, Б. Захарова, О. Обертаса⁵.

Найґрунтовніше опрацював цю проблему Г. Касьянов у параграфі “Генеральний погром” своєї монографії “Незгодні”⁶.

У травні 1991 р. шістьма подачами в республіканській газеті “Молодь України” автор цих рядків опублікував дослідження “Дисиденти: Опозиційний рух

¹ Арешти і обшуки // Український вісник. Випуск VI. Березень 1972. – Париж, Балтимор: Смолоскип, 1972. – С. 7–11. Додаткові відомості про згадану та подальшу долю “Українського вісника” див.: Зайцев Ю. Причинки до історії видання нелегального журналу “Український вісник” / Ю. Зайцев // Молода нація. – 2009. – № 50. – С. 153–179.

² Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний / [пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вст. ст. С. В. Кульчицького]. – Київ: Либідь, 1991. – С. 447.

³ Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний; ред.: Я. Грицак, О. Романів. – Львів: Вид-во Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, 1991. – С. 145.

⁴ Курносов Ю. О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.) / Ю. О. Курносов. – Київ: Інститут історії України, 1991. – С. 154–164.

⁵ Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. М. Русначенко. – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – С. 190–192; Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / Ю. З. Данилюк, О. Г. Бажан. – Київ: Рідний край, 2000. – С. 196–200; Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х – 1980-і роки) / В. Овсієнко // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: в 4 т. – Харків: Права людини, 2001. – Т. 1: Особистості. – С. 21–23. [Друге видання – 2016 р.]; Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2003. – С. 306–308; Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров. – Харків: Фоліо, 2003. – С. 97–99. [Друге видання – 2016. – С. 131–134]; Обертас О. Дисиденти / О. Обертас // Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / [передм. О. Зінкевича, О. Обертаса. Київ: Смолоскип, 2010. – С. 32–33. [Друге видання – 2012. – С. 36–37].

⁶ Касьянов Г. “Генеральний погром” / Г. Касьянов // Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – Київ: Либідь, 1995. – С. 121–141.

60–80-х рр.”⁷, передруковане наступного року Інститутом історії України АН України у книзі “Сторінки історії України: XX століття”⁸. Ґрунтовно доповнений варіант цього тексту, у тому й щодо арештів та судів 1972–1973 рр., “Молодь України” надрукувала у березні – квітні 1995 р.⁹ За рік видавництво “Світ” випустило підручник для студентів вищої школи “Історія України” з нашим розділом “Політична опозиція 60–80-х років”¹⁰. Доповнені видання цієї книги вийшли друком у 1998, 2002 та 2003 роках. 11 січня 1997 р. газета “Молода Галичина” під рубрикою “Сумний ювілей” умістила на своїх шпальтах нашу статтю “Ув’язнене слово” про другу хвилю погрому української опозиції¹¹.

Однак окремого дослідження про цей важливий етап національно-визвольного руху в українській історіографії донині так і не з’явилося.

Постановка завдання. Аргументувати факт, що перша хвиля репресій щодо української опозиційної інтелігенції не лише не перервала розгортання новітнього етапу національно-визвольного руху, але й розширила коло його учасників і стимулювала появу нових, зокрема, легальних форм опору комуністичному режимові.

Виклад основного матеріалу дослідження

Рубіж 1960-х – 70-х років був не просто межею двох чергових десятиліть тривалого комуністичного правління. Це був час перших ознак уповільнення розвитку радянської економіки, яка й так, окрім мілітарних галузей, перебувала на марґінесі технічного й технологічного поступу провідних західних держав. Звідси – витоки посилення політичної реакції. У передчутті неминучого краху тоталітарний режим вдався до випробуваного сталінщиною засобу – репресій проти вільної думки та її носіїв. Водночас це був період переходу опозиційного руху в нову якість.

Шістдесятництво, яке прийшло на зміну підпільним організаціям та групам національно-державницького, самостійницького спрямування, в інтелектуальному плані виявило очевидний поступ. Репрезентована ним духовно-культурницька течія в народно-визвольному русі сприяла піднесенню національного самоусвідомлення українців, але трохи віддалила його adeptів, тобто шістдесятників, від незалежницьких прагнень революційної ОУН, УПА та її пізніших послідовників, що орієнтувалися вже на мирні методи розв’язання головного питання в українській історії. (Зближення позицій згаданих учасників опозиційної боротьби відбулося під час спільного навчання в мордовських “університетах”).

Але навіть такий мистецько-літературний опір режимові не влаштував керівну верхівку КПРС. Особливо дошкуляв самвидав, його здатність долати залізну завісу

⁷ Зайцев Ю. Дисиденти: Опозиційний рух 60–80-х рр. / Ю. Зайцев // Молодь України. – 1991. – 14, 16, 17, 18, 21, 22 травня.

⁸ Його ж. Дисиденти: Опозиційний рух 60–80-х рр. / Ю. Д. Зайцев // Сторінки історії України: XX століття / [за ред. С. В. Кульчицького; упоряд. В. П. Шевчук, А. А. Чуб, Н. А. Дехтярьова]. – Київ: Освіта, 1992. – С. 195–235.

⁹ Його ж. Дисиденти [Нарис історії української опозиції 1959–1991 рр.] / Ю. Зайцев // Молодь України. – 1995. – 21, 23, 24, 28, 30 березня, 4, 6, 11 квітня.

¹⁰ Його ж. Політична опозиція 60–80-х років / Ю. Зайцев // Історія України / [керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – Львів: Світ, 1996. – С. 364–401.

¹¹ Його ж. Ув’язнене слово / Ю. Зайцев // Молода Галичина. – 1997. – 11 січня.

“великої зони”, що призводило до дискредитації комуністичного “раю” в очах світової громадськості.

Арешти й суди 1965–1966 рр. процесу не зупинили. Навпаки, інтелектуали, що пройшли слідчу й концтабірну науку, “вистрілили” низкою гостровикривальних творів, що здобули популярність у дисидентських колах України та голосний резонанс на Заході. Зокрема, Іван Гель розгорнув потужну самвидавну діяльність, таємно опублікувавши машинописними книгами позацензурні твори Івана Дзюби, Валентина Мороза, Михайла Гориня, Зіновія Красівського, Миколи Холодного, Андрія Сахарова, Івана Франка, поетичні збірки Василя Симоненка, Ліни Костенко, Ігоря Калинця, Василя Стуса, Григорія Чубая та інші¹². Михайло Осадчий 1968 р. написав повість “Більмо” про власний арешт, слідство, суд, концтабірний реченець, яку передав на Захід, де вона 1971 р. була опублікована і згодом перекладена багатьма мовами¹³. В’ячеслав Чорновіл замислив і в 1970–1972 рр. реалізував видання шести випусків позацензурного машинописного журналу “Український вісник”, який активно поширювався на батьківщині й передруковувався (крім п’ятого) за кордоном, зокрема, видавництвом “Смолоскип”¹⁴. Окрім того, він спільно з Іриною Калинець утворив у грудні 1971 р. першу в Україні правозахисну організацію “Громадський комітет захисту Ніни Строкатої” у зв’язку з її арештом та очевидною судовою розправою. “Підписанти” заяви про створення Комітету (В’ячеслав Чорновіл та Ірина Стасів-Калинець зі Львова, Василь Стус з Києва, Леонід Тимчук з Одеси, Петро Якір та Віктор Красін з Москви) виступили з відкритим “заборолом”, подали свої прізвища та адреси. В обстоюванні поглядів і дій, у тому числі щодо переслідування за переконання, вони покликалися на прийняті Генеральною асамблеєю ООН і ратифіковані СРСР Загальну декларацію прав людини та Пакт про громадянські й політичні права. А отже, ввели цим внутрішню опозицію, зокрема українське питання, у контекст національно-визвольної боротьби народів Європи і всього світу¹⁵. Та й ті, хто дивом тимчасово zostалися на свободі або були звільнені після багатомісячного слідства, потроїли зусилля у протистоянні панівній системі. Йдеться про “Інтернаціоналізм чи русифікація?” Івана Дзюби, “Лихо з розуму” В’ячеслава Чорновола, “Собор у риштованні” Євгена Сверстюка, “Приєднання чи возз’єднання?” Михайла Брайчевського, “Стан і завдання українського визвольного руху” Євгена Пронюка, “Відчинення вертепу” Ігоря Калинця, лист Петрові Шелесту та “Крик з могили” Миколи Холодного, “Зимові дерева” та “Веселий цвинтар” Василя Стуса, твори чималого гурту інших небуденно мислячих людей.

Попереджувальний дзвінок від КДБ пролунав досить загрозливо. Випускник Львівського університету, викладач історії Івано-Франківського пединституту Валентин

¹² Батенко Т. “Я повстаю, отже, я існую...” Політичний портрет Івана Геля / Т. Батенко. – Львів: НТШ, 1999. – С. 75.

¹³ Зайцев Ю. “З вітрами часу я ставав на прю” / Ю. Зайцев. – Львівська газета. – 2006. – 23 березня.

¹⁴ Докладніше див.: Зайцев Ю. Причинки до історії видання нелегального журналу “Український вісник” / Ю. Зайцев // Молода нація. Альманах. – Київ: Смолоскип, 2009. – № 50. – С. 153–179.

¹⁵ Див.: Зайцев Ю. Генеза правозахисного руху в Україні (Створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої) // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 26 жовтня 2007 р.). – Одеса: ВМВ, 2007. – С. 240–248.

Мороз після ув'язнення 1965–1969 рр. “не став на шлях виправлення”. Він написав у концтаборі “Репортаж із заповідника імені Берії”, а в часі дев'ятимісячної волі – статті “Серед снігів”, “Хроніка опору”, “Мойсей і Датан”, опубліковані у самвидаві й за кордоном. У листопаді 1970 р. Мороз був засуджений на 6 років спецтюрми, 3 роки таборів особливого режиму і 5 – заслання з визнанням особливо небезпечним рецидивістом¹⁶.

Чималий обшир антирежимної діяльності опозиційних сил у СРСР, зокрема значне поширення самвидаву в Україні й за кордоном, що дискредитувало “найдемократичнішу” у світі країну, викликали роздратування Москви. 28 червня 1971 р. ЦК КПРС ухвалив таємну постанову “Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших шкідливих матеріалів”. За місяць, 27 липня 1971 р., таку ж постанову з поданням місцевих фактів ухвалив ЦК КПУ. В ній зазначалося, що самвидавом найбільше цікавиться творча інтелігенція і молодь. Він використовується на шкоду СРСР емігрантськими організаціями й спецслужбами капіталістичних країн. З-поміж особливо дошкульних прикладів було названо журнал “Український вісник”, праці “Інтернаціоналізм чи русифікація?” Івана Дзюби та “Лихо з розуму” В'ячеслава Чорновола, статті Валентира Мороза, Євгена Сверстюка. Ідеологічним відділам обкомів і ЦК доручалося запобігати поширенню такої літератури, виявляти її авторів, розповсюджувачів і читачів. КДБ мав перекрити канали її вивезення за кордон. Невдовзі, 9 серпня 1971 р., КДБ порушив кримінальну справу за фактом виготовлення й поширення “Українського вісника”¹⁷. Протягом кількох місяців було зібрано чимало оперативних матеріалів, але ніяк не вдавалося пов'язати українську опозицію із закордонними розвідцентрами. І тут дуже доречно для КДБ (а можливо й спецоперацією КДБ) до Києва приїхав “емісар закордонних спецслужб” студент-третьокурсник соціології Лювенського католицького університету з Бельгії Ярослав Добош. У перший же день перебування в Україні, себто 29 грудня 1971 р., він зустрівся з онукою Івана Франка, науковцем Зіновією Франко. Розпитував про Валентина Мороза, Ніну Строкату, Святослава Караванського, “Український вісник”, “Більмо” Михайла Осадчого, тобто про те, що давно було відомо з закордонних радіовисилань. Зеня, поспішаючи на потяг до Львова, порадила йому зустрітися з неформальним лідером шістдесятників Іваном Світличним і дала номер телефону.

За “дивним” збігом обставин політбюро ЦК КПРС наступного дня ухвалило рішення про початок загальносоюзної акції проти самвидаву. Добош тим часом 31 грудня зустрівся з Іваном Світличним. Ставив ті ж питання. Того ж дня він бачився з хіміком Леонідом Селезненком і студенткою Київського університету, українкою з Чехословаччини Ганною Коцур. Вона вивозила за кордон самвидав, зокрема, “Український вісник”. Ганна дала Добошеві фотоплівки праці С. Караванського “Словник українських рим”, а Селезненко подарував книжку І. Дзюби “Звичайна людина чи міщанин?”, офіційно видану 1959 р., збірку поезій Б.-І. Антонича та, на його прохання, фотографії В. Мороза й В. Стуса. Самоочевидно, що все перебування Добоша в Києві контролювалося, а всі розмови прослуховувалися КДБ. 3 січня він приїхав до Львова й наступного дня зустрівся зі Стефанією Гулик, адресу якої отримав

¹⁶ Гель І. Грані культури / І. Гель. – Львів, 1993. – С. 166; Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). – Спр. П 19483. – Т. 4. – Арк. 331–334.

¹⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 10. – Спр. 1024. – Арк. 66, 68–73; Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Вказ. праця. – С. 196.

у З. Франко. Розпитував про Комітет захисту Ніни Строкатої й хотів отримати його документи, самвидав та п'ятий випуск “Українського вісника”, але вона йому відмовила. По обіді Добош потягом виїхав зі Львова. У ніч з 4 на 5 січня митним доглядом у Чопі весь “компрогат” у нього вилучили, а самого затримали. Слідство провадило Львівське управління КДБ. Коли Добош попідписував усі свідчення про контакти з українською опозицією і всі здогади про те, чого не чув і не бачив, то перестав бути потрібним. 2 червня йому організували покайний виступ перед пресою на телебаченні за підготовленим КДБ сценарієм і текстом. Виклад прес-конференції подали всі провідні газети. Цього ж дня з'явився Указ Президії Верховної Ради СРСР про депортацію Добоша за межі СРСР¹⁸. Після цього шпигунсько-пропагандистський камуфляж січневих арештів відпав, відтак оголилася цинічна розправа з інакодуманням.

Скоординовану акцію ізоляції активних діячів опозиції було здійснено 12 січня 1972 р. Поодинокі арешти відбувалися ще протягом наступних двох тижнів. Об'єктом переслідування була інтелігенція Києва, Львова та Івано-Франківщини. Зокрема, у Києві заарештували Василя Стуса, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Миколу Плахотнюка, Леоніда Плюща, Олесь Сергієнка, Зіновія Антонюка, Данила Шумука, Миколу Холодного, Василя Рубана, Володимира Рокецького, Леоніда Селезненка, Любов Середняк, Івана Коваленка. 20 днів тримали під арештом звільнену з праці в Інституті мовознавства АН УРСР Зіновію Франко. Затримали й Івана Дзюбу, але заарештували його вже у квітні. На Івано-Франківщині до буцегарні запроторили священика (майбутнього патріарха УПЦ Київського Патріархату) Василя Романюка та поета Тараса Мельничука. У Львові до слідчої в'язниці УКДБ потрапили В'ячеслав Чорновіл, Іван Гель, Ірина Калинець, Михайло Осадчий та художник Стефанія Шабатура. Затримали також колишнього політв'язня, історика Ярослава Дашкевича, ім'я якого входило до списку заборонених для публікування. Його невдовзі випустили, але вилучених книжок не повернули. Обшуки було проведено в багатьох підозрюваних: у працівниці музею етнографії Людмили Шереметьєвої, викладача університету Любові Попадюк, поета Григорія Чубая, інженера Атени Волицької (Пашко), Стефанії Гнатенко (Гулик), а згодом – у Богдана Гориня, Ярослава Кендзьора та інших¹⁹.

Зважаючи на “великий обсяг” та “складність” слідчих дій, УКДБ у Львівській області залучило до їх ведення, окрім восьми своїх працівників, ще офіцерів безпеки з Полтавської, Житомирської, Сумської, Дніпропетровської, Харківської та Запорізької областей.

Першою Львівський обласний суд розглядав справу Стефанії Шабатури. На карб їй поставили участь у вертепах, малюнок трираменної соснової гілки на новорічних поштівках, ініціал “Ш” на гобеленах, який слідчим також нагадував тризуб, підписи в заявах на захист заарештованих, зокрема В. Мороза, читання та поширення антирадянських творів. У неї конфіскували понад 200 ескібрисів та ескізів. Слідчий із Дніпропетровська Похил на допитах кидав їх на підлогу й люто топтав. Вироком

¹⁸ Докладніше див: *Карнаух Л.* Хто він, Добош? / Л. Карнаух // *Донька Одеси: Ніна Строката в документах і спогадах* / [упоряд. О. Різників, наук. ред. Ю. Зайцев]. – Одеса: Друк, 2005. – С. 407–430; *Гулик-Гнатенко С.* Спогади про Ніну Строкату і той час / С. Гулик-Гнатенко // *Там само.* – С. 289–294; *Архів УСБУ ЛО.* – Спр. П 19917. – Т. 1. – Арк. 361–364.

¹⁹ *Зайцев Ю.* Політична опозиція / Ю. Зайцев // *Історія України* / [відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – 4-те вид. – Львів: Світ, 2003. – С. 374.

від 13 липня 1972 р. за статтею 62 ч. 1 КК УРСР Шабатура одержала 5 років колонії суворого режиму зі засланням на 3 роки. 17 вересня її було етаповано в Дубровний табір Мордовської АРСР²⁰.

Наступною судили Ірину Калинець. Її звинуватили у “виготовленні, розповсюдженні і зберіганні літератури антирадянського наклепницького змісту”, зокрема в розмноженні друкарською машинкою самвидавних статей “З приводу процесу над Погружальським” та “Українська освіта в шовіністичному зашморгу”, а головне – у написанні “віршів, які проникнуті антирадянською націоналістичною ідеологією, ворожим ставленням до радянської соціалістичної системи, закликом до боротьби за “відродження” України”. У 1968 р. під впливом подій у ЧСРСР вона погрожувала спалити себе, як Ян Палах, у разі арешту Чорновола. 1971 р. у приватній розмові Ірина Калинець твердила, “що Україна повинна бути “самостійною і незалежною” від Росії державою, не входить до складу СРСР”. Під час зустрічі “з інтуристом з ФРН Марком Горбачем заявила про те, що нібито Україна зможе успішно розвиватися лише окремо від СРСР”. Вона взяла участь у створенні Громадського комітету захисту Ніни Строкатої, стала співавтором його заяви, у якій “стверджується про нібито безпідставні арешти та судові процеси в СРСР”. Один примірник заяви в січні 1972 р. у Львові Ірина Калинець передала Стусу, отримавши від нього “наклепницьку” збірку віршів “Зимові дерева” та рукопис твору “Феномен доби”. Крім того, вона зберігала “книжки антирадянського націоналістичного змісту: “Історія України” М. Антоновича, “Світова революція” Т. Масарика, “Вертеп” А. Любченка та “Гей, видно село” М. Голубця”. І при всьому цьому винною себе не визнала. За ці “злочини” 2 серпня 1972 р. суд ім’ям Української Радянської Соціалістичної Республіки відправив Ірину Калинець на 6 років у табори суворого режиму та на трирічне заслання, тимчасово (до його арешту 11 серпня 1972 р.) залишивши дев’ятирічну доньку Звениславу під опіку чоловіка. 25 вересня 1972 р. засуджена етапом відбула в Дубровлаг²¹.

Своєю активною публіцистичною та видавничою діяльністю після попереднього ув’язнення Іван Гель зятято заробляв новий концтабірний термін. Під час слідства йому пригадали і лист до Верховного суду УРСР з протестом проти засудження В. Мороза, і поширення самвидавних статей та матеріалів, і контакти з іншими “антирадянщинами”, і рішучий захист української національної ідентичності, мови та культури. В останньому слові на засіданні Львівського обласного суду 7 серпня 1972 р. Іван Гель сказав: “... Судити мене у вас немає права: ні юридичного, ні морального, ні історичного. Найвищим законом і судом для мене є Бог, Україна, моя незламна і незаплямована честь. Я – син України і в своєму серці пронесу як найсвятішу ношу долю мого народу, його біль, тривоги і муки. Я жалкую лише за одним, що мало, дуже мало зробив, щоб глибше і ширше порушити ці ідеї, винести їх у широкий світ України і зусиллями всього народу втілити в життя. І все ж я твердо вірю, що не даремно сьогодні тут, що ні тюремні ґрати, ні концтабори, навіть смерть не спроможні вбити цих ідей. Вони вічні, як вічний і нездоланий мій народ”. Ця промова настільки

²⁰ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 1. – Арк. 3–4; Там само. – Спр. П 19917. – Т. 4. – Арк. 19; Аудіоінтерв’ю автора зі Стефанією Шабатурою 26.01.2002 р.

²¹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19483. – Т. 4. – Арк. 261–268; Спр. П 19917. – Т. 4. – Арк. 20; Українська поезія під судом КГБ: Кримінальні справи Ірини та Ігоря Калинців / [упоряд. Ю. Д. Зайцев]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2003. – С. 314–326.

“зворушила” суд, що він відміряв Гелю максимальну санкцію за традиційною 62-ю статтею КК УРСР – 10 років таборів суворого режиму та 5 – заслання²².

Із Михайлом Осадчим у Львівського облсуду загалом не було особливих проблем. Адже він за свіжими враженнями від свого слідства та тюремного ув'язнення 1965–1967 рр. написав гостровикривальну повість “Більмо”, яка розійшлася самвидавом та кількаразово була опублікована за кордоном. Окрім того, антирадянськими було визнано кілька його поетичних збірок. Цього виявилось більш ніж достатньо, аби 5 вересня 1972 р. оголосити йому вирок – 7 років таборів особливого режиму із засланням на 3 роки та визнанням особливо небезпечним рецидивістом²³.

Найбільшого клопоту слідчим завдала справа В'ячеслава Чорновола. Її 12 січня 1972 р. порушив прокурор Львівської області Б. Антоненко за матеріалами про виготовлення й поширення “документів, що містять наклепницькі вигадки на радянський державний та суспільний лад”. Особливо дошкуляв владі, як зазначалося, самвидавний журнал “Український вісник”. Слідчі здогадувалися, що Чорновіл має стосунок до його видання, але довести це не вдалося, тим більше, що він окремою заявою відмовився брати участь у слідстві.

Уявлення про поведінку В. Чорновола на слідстві дає уривок із протоколу його допиту 11 липня 1972 р. під час накопичення компромату для арешту І. Калинця: “... Запитання: Чи отримували Ви від Калинця Ігоря документи антирадянського наклепницького змісту?

Відповідь: Ніколи, ніяких документів антирадянського наклепницького змісту від Калинця Ігоря не отримував.

Запитання: 12 січня 1972 р. при обшуку у Вашій квартирі вилучена збірка віршів Ігоря Калинця “Віно для княжни”. Покажіть, коли і від кого Ви отримали цю збірку віршів?

Відповідь: На це запитання відповідати не буду.

Запитання: Що Ви можете показати відносно ідейної спрямованості збірки віршів І. Калинця “Віно для княжни”?

Відповідь: Про це я міг би говорити на обговоренні збірки у Львівському відділенні Спілки письменників України. Зауважу тільки, що не бачу у віршах Калинця чогось такого, чим можуть займатися органи державної безпеки, та й взагалі вважаю, що справжньою поезією цим органам займатись не випадає.

Запитання: Ряд віршів збірки Ігоря Калинця “Віно для княжни” є ідейно хибними. В них автор в алегоричній формі висловлює націоналістичні погляди, невдоволення радянською дійсністю. Покажіть, з якою метою Ви знайомились з цією збіркою і для чого її зберігали?

Відповідь: Розшифрування органами безпеки поетичних алегорій – явище для мене цілком нове і навіть несподіване...”²⁴.

Збила з пантелику слідчих і поява чергового шостого випуску “Українського вісника”, датованого березнем 1972 р. Його здійснили Михайло Косів, Ярослав Кендзьор

²² Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 26251. – Т. 1. – Арк. 16-17; Т. 5. – Арк. 158.

²³ Вирок у справі Михайла Осадчого // Погром в Україні: 1972–1979. – Сучасність, 1980. – С. 229–233; *Холодний М. К.* Голгофа Михайла Осадчого: Штрихи до портрета / М. К. Холодний; ред. Ю. Зайцев. – Київ: Укр. письменник, Вир, 1996. – С. 24–25.

²⁴ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П 19917. – Т. 2. – Арк. 151–152.

та Агена Волицька (Пашко). Чорновіл зумів попередити друзів, щоб ті не наражалися на небезпеку й припинили видання.

А в цей час у слідчій в'язниці щодо Чорновола застосовували найвишуканіші засоби тиску, щоб домогтися зізнань, зокрема щодо журналу. Його обіцяли розстріляти й випустити на волю, залякували психушкою й арештом рідних, йому підсаджували в камеру провокаторів та показували підроблені “зізнання” колег, влаштовували “випадкові” зустрічі із заарештованими та славословили. Врешті, у травні 1972 р. за написання віршів пригрозили арештом Агени Волицької (Пашко), фактичної дружини Чорновола. Останнє змусило його написати заяву про свою причетність до видання “Вісника” й непричетність усіх заарештованих. Але доказів слідство не отримало і 10 серпня Агену все ж заарештували. Під конвоєм її “ненароком” провели повз Чорновола. Пообіцяли посадити ще й його сестру Валентину. Чорновіл оголосив голодівку. 12 серпня повідомили про арешт сестри. В'ячеслав відмовився від води і пішов на “смертельне” голодування. Обох жінок змушені були звільнити, а Чорновіл на восьмий день припинив акцію протесту.

Діставши облизня з тиском на обвинувачуваного, слідство вдалося до випробувального засобу – лексико-стилістичної експертизи, здійсненої науковцями з університету та головним редактором видавництва “Каменярь”. Однак, ознайомившись з аргументованими спростуваннями Чорновола та його поясненнями в суді, експерти відмовилися від приписування йому кількох довільних матеріалів “Вісника”, застосувавши формулу “міг бути автором”. Незважаючи на подану в січні 1973 р. заяву Чорновола з відмовою від травневих зізнань щодо причетності до випуску журналу, цей епізод все ж потрапив у вирок. До нього додали ще лист до ЦК КПУ з “виправданням злочинних дій засудженого Мороза”, ініціативу щодо створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої, зберігання віршів Ірини Сенік, Ірини Калинець, Михайла Осадчого та Ігоря Калинця, магнітофонний запис пісні про самостійну Україну, інші “антирадянські” листи та статті. Попри відмову Чорновола визнати себе винним, Львівський обласний суд у закритому засіданні 12 квітня 1973 р. покарав його шістьма роками таборів суворого режиму та трьома – заслання²⁵.

У вересні 1972 р. черговий термін у 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання отримав за кілька нелояльних до режиму рукописів статей заарештований у лютому Юрій Шухевич. У березні арештували музеєзнавця Бориса Ковгара, у квітні – Івана Дзюбу, у травні – філолога Надію Світличну та психіатра Семена Глузмана, у липні – науковців із Інституту філософії АН УРСР Євгена Пронюка та Василя Лісового, вчителя Павла Стрільціва, у серпні – поета Ігоря Калинця, у жовтні – автора програми Української національної комуністичної партії Василя Рубана, у листопаді – вишивальницю і поетесу Ірину Сенік, у грудні – епідеміолога Лідію Гук. Наступного 1973 р. були заарештовані Василь Овсієнко, Валерій Марченко, Анатолій Здоровий, Володимир Сеньків, Григорій Приходько, Сергій Параджанов. За створення таємного Українського національно-визвольного фронту (Самбір-Львів, 1968–1973) і видання нелегального журналу “Поступ” ув'язнили Зоряна Попадюка та Яромира Микитка. Більшість заарештованих у 1972–1973 рр. були засуджені на

²⁵ Там само. – Спр. П 19483. – Т. 1. – Арк. 2; Касьянов Г. Вказ. праця. – С. 124; “Заньківчанський вечір” 3.10.1991 р. Зустріч з В. Чорноволом // Аудіозапис Ю. Зайцева; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 877. – Арк. 53.

8-12 років позбавлення волі в тюрмах і таборах суворого режиму та на заслання. Учасники попередніх етапів національно-визвольних змагань та “особливо небезпечні державні злочинці-рецидивісти” дістали ще більші реченці. Наприклад, Данило Шумук, Іван Гель та Володимир Дяк – по 15 років, а Богдан Чуйко – 20. Деяких посадили до психіатричних тюрем, серед них – Леоніда Плюща, Василя Рубана, Миколу Плахотнюка, Бориса Ковгара. 1973 р. відбулося кілька процесів над учасниками визвольної боротьби, які не вважали себе дисидентами. Зокрема, 19 лютого у Львові судили Любомира Старосольського та Романа Калапача, які 9 травня 1972 р. прикріпили над клубом у селищі Стебнику на Львівщині національні прапори. Юнаки отримали відповідно 2 і 3 роки таборів. 22 січня 1973 р. чотири синьо-жовті прапори замайоріли у м. Чорткові на Тернопільщині. Летючки сповіщали про 55-ту річницю проголошення самостійності УНР, вимагали свободи слова, друку, мітингів, звільнення політ’язнів, засуджували русифікацію. За створення в с. Росохач підпільної організації 24 вересня 1973 р. засуджено Володимира Мармуса на 6 років таборів і 5 – заслання, Миколу Мармуса та Степана Сапеляка – на 8 років ув’язнення, Петра Винничука і Володимира Сеньківа – па 7, Андрія Кравця і Миколу Слободяна – на 5. 9 серпня 1973 р. за створення Спілки української молоді Галичини, яка виступила за вихід України з СРСР, па 4-5 років таборів суворого режиму в Івано-Франківську засуджено Дмитра Демидіва, Миколу Мотрюка, Івана Шовкового та Романа Чупрея, а керівника організації Дмитра Гриньківа – на 7 років таборів та 3 роки заслання²⁶.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі

Кадебістський “покіс” опозиційної інтелігенції в січні 1972 р., пізніші суди й тривалі в’язничні реченці не зламали їх волі до осягнення державності й суверенітету України. Гідною непокою в концтаборах і безкомпромісною боротьбою після повернення до “великої зони” під назвою СРСР вони сприяли закоріненню самостійницьких прагнень у широких громадських колах, що врешті-решт забезпечило на зламі 1990-х здійснення одвічної мрії багатьох жертвних поколінь українців. Грунтовне з’ясування означеного створить ідеологічні та політичні передумови цивілізованого поступу нашого суспільства.

Iurii Zaitsev. The second wave of repressions against anti-regime opposition (1972–1973)

The study is based on documents of the former KGB and previous academic research and publications. It examines reasons for and consequences of the communist regime reprisals against opposition movement members in Ukraine in the late 1960s – early 1970s.

Key words: samizdat, ‘Ukrainskyi visnyk’, human rights activism, independet Ukraine, KGB, Dobosh, search, arrest, investigation, trial, sentence.

²⁶ Зайцев Ю. Політична опозиція. – С. 374–375.